

УДК 316.334.3:323.233

О.Резнік,
кандидат соціологічних наук;
К.Мальчевська

ГРОМАДЯНСЬКІ ПРАКТИКИ В ПРОЦЕСІ ПОЛІТИЧНОЇ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена аналізу теоретико-методологічних аспектів дослідження політичної інституціоналізації. Автори звертають увагу на поведінкові виміри політичної інституціоналізації. Вони пропонують вивчати громадянські практики як відтворювані та постійні дії населення в соціально-політичній сфері.

Keywords: *civil practices, political institutionalization.*

Ключові слова: *громадянські практики, політична інституціоналізація.*

Ключевые слова: *гражданские практики, политическая институционализация.*

Характер політичної інституціоналізації українського суспільства як упорядкування політичного життя залишається вкрай суперечливим і особливим на пострадянському просторі. Формальне існування представницьких інституцій не є достатнім для стабільного народовладдя. Здатність суспільства успішно реагувати на різного роду виклики залежить від поширення поведінки, яка має перманентний характер, а саме громадянських практик як систематичних, відтворюваних і постійних дій населення в суспільно-політичній сфері. За характером відносин між індивідом і суб'єктом суспільно-політичної діяльності можна виокремити загалом три види практик: громадсько-політичні практики, які передбачають як індивідуальні, так і тимчасові колективні форми дій у громадсько-полі-

тичній сфері з метою тиску на політичні інститути; практики контактування громадян з установами й організаціями, які передбачають звернення до установ задля реалізації та обстоювання власних інтересів задля вирішення конкретних питань; кооперативні (колективні, організаційні) практики громадян, які є систематичними та постійними діями людей, які добровільно об'єднанні в асоціації задля спільної реалізації своїх потреб та інтересів.

Терміном “інституціоналізація” зазвичай позначають багатоманітні процеси, які формують організацію індивідів, груп, спільнот тощо, перетворюючи їхні взаємодії на соціальну систему. Водночас завдання пояснення комплексних процесів інституціоналізації і деінституціоналізації формулюється через проблему соціального порядку як ідеї організованості суспільного життя, упорядкованості соціальної дії чи соціальної системи. Розмежування в інтерпретації поняття інституціоналізації перенеслося на відповідні підходи до вивчення політичної інституціоналізації в політичній науці та соціології. Конструктивістський підхід перетворив індивіда на головного політичного актора і виокремив соціальні інститути як кодифіковані системи ідей, підкріплені практиками. Натомість неоінституціональний (нормативний) підхід проголошував існування норм, правил, або обмежувальних рамок, які організують взаємовідносини у політичній системі [1, р. 58]. Звідси, вибір методологічних принципів вивчення процесів політичної інституціоналізації суспільства в контексті громадянських практик зумовлює звернутись до теорій, які ключову роль відводять соціальному суб'єктові. Однією з таких є теорія Е.Гіденса, який визначав суспільну систему як структуру, яка може бути як засобом, так і результатом соціальної практики. Люди, використовуючи ресурси наявних структур, частково перетворюють їх. Е.Гіденс у своїй теорії структуризації пов'язує макрорівень соціальних рухів із рівнем поведінки (мікрорівнем), підкреслюючи роль процесів самоактуалізації та самоідентифікації в епоху пізнього модерну [2].

Теорія Гіденса була доповнена англійським соціологом Н.П.Музелісом, який показав, що описаний Гіденсом ме-

ханізм взаємодії інституціональних структур і суб'єктів функціонує лише в певному класі соціальних ситуацій, а саме на мікрорівні, коли люди впливають на структури і викликають локальні зміни безпосередньо в процесі своєї "рутинної активності". У таких ситуаціях структури та притаманні їм правила сприймаються суб'єктами як даність, використовуються ними як засіб досягнення цілі й часто, як підкреслює Гіденс, змінюються ними в процесі діяльності. Однак у ситуаціях, які стосуються макрорівня (взаємодія людей та інституціональних структур, які складають дану *суспільну систему*), діють інші механізми. На цьому рівні структури є для суб'єктів не тільки засобом їхньої активності і її результатом, а часто й зовнішньою силою, об'єктом. У цьому випадку відносини між людьми і структурами набувають суб'єктно-об'єктивного характеру, який відкидається Гіденсом. Особливо це стосується суспільств з бюрократизованим та ієрархізованим соціальним простором, де неналежність до вищих рівнів позбавляє можливості індивідуального вибору, тому такий тип відносин відіграє значну роль. Спрямовані зміни в макроструктурах можливі лише тоді, коли соціальні актори дистанціюються від регулюючих їх правил, щоб прийняти стратегію їхньої трансформації. Музеліс виокремлює два інноваційних та трансформуючих стосовно макроструктур типи механізмів. Це, з одного боку, активність елітних груп, роль яких в інституціональному процесі уподібнюється ролям архітекторів, інженерів у будівництві, та водночас таким механізмом є соціальні рухи [3, с. 8].

Г.Дилігенський пропонує використати ці теоретичні конструкції як своєрідні методологічні орієнтири для аналізу конкретних проблем політичної інституціоналізації суспільства. Ступінь відтворення та оновлення існуючих нині інституціоналізованих політичних структур, характер цього оновлення залежить від активності політичної еліти та від повсякденної, систематичної, періодично повторюваної активності маси громадян. В останньому випадку йдеться саме про масові нові практики, які звужують соціальну і соціально-психологічну базу для відтворен-

ня старих інститутів. Однак Дилігенський зазначає, що вплив повсякденних практик рядових громадян на формалізовані й організовані політичні інститути має досить складний і опосередкований характер. Ступінь цього впливу залежить від конкретної соціально-політичної ситуації, особливо від об'єктивних і суб'єктивних можливостей масової політичної та громадянської активності [3, с. 8–10].

Характер політичної інституціоналізації українського суспільства як упорядкування політичного життя залишається вкрай суперечливим і особливим на пострадянському просторі. Незважаючи на мінливість економічного розвитку та відсутність тривалих історичних традицій народовладдя, українське суспільство здобуло ряд демократичних свобод, зокрема свободу слова та вільні вибори. Примітно, що окремі спалахи громадянської активності впродовж пострадянського періоду були зумовлені переважно політичними причинами. На початку 1990-х років основними стимулами громадянської участі українців стали проблеми демократизації і набуття державного суверенітету. Громадянська активізація в середині 2000-х років була пов'язана з соціальними очікуваннями ротації влади. В обох випадках активність громадян відіграла спрямовуючу роль у процесі політичної інституціоналізації українського суспільства. Очевидно, існують впливові соціальні дії людей, які слугують головною рушійною силою у період перетворень. Зазвичай ці дії позначають як “трансформаційна активність”. Під трансформаційною активністю Т.Заславська має на увазі “той специфічний елемент дій соціальних акторів, який зумовлює чи зрештою спричиняє (не важливо, прямо або побічно) *якісну зміну суспільних інститутів*” і визначає її як сукупність соціально-інноваційних дій, що є переважно раціональною відповіддю соціальних акторів на спричинену реформами зміну умов їх життєдіяльності та спрямовані на зміну базисних соціальних практик. Заславська виокремлює типи трансформаційної активності, які різняться своєю спрямованістю на раціоналізацію і підвищення ефективності інститутів, на їх послаблення і руйнування або рес-

таврацію попередніх інститутів. Іншим критерієм їх диференціації слугують типи цілепокладання та мотивації акторів: існує активність, що свідомо спрямована на зміну інституту, а є реалізація прагматичних цілей акторів, що зумовлюють неусвідомлені акторами інституційні результати [4, с. 505–506]. Саме останній тип трансформаційної активності за відсутності сталої нормативної системи стає рушієм становлення нових інституційних схем у політичній сфері.

Проведений Г.Візенталем аналіз соціальної трансформації у постсоціалістичних країнах вказує, що історична зумовленість має вплив переважно на мікрорівні, коли механізми захисту ідентичності самі по собі створюють стійкий стимул для захисту “старих” орієнтацій та пререференцій людей. Однак ці мікрофеномени не слід розглядати як суспільно значущі, оскільки лібералізація породила раціональність та відносини конкуренції на макрорівні та мезорівні. Таким чином, проявився феномен “інституціонального навчання”, коли нові інститути мимоволі виконують “соціалізуючу” функцію [5]. Недаремно один із основоположників неоінституціоналізму Д.Норт, який виводить соціальний інститут з безпосередніх взаємодій людей, акцентуючи увагу на індивідуальній активності, одним із чинників інституційних змін вважав “навчання практикою” [6, с. 96, 121]. Адже мимовільна соціально-економічна та соціально-політична взаємодія населення в інституціональних межах державно-територіальної спільноти також сприяє засвоєнню основних норм і правил співжиття. Отримання паспорта, приватизаційного сертифіката, служба у війську, голосування на виборах – це не весь перелік частково вимушених дій, які відіграють тут непомітну роль.

Водночас поляризація суспільства та державних інститутів змушує населення обходити діючі соціальні норми, що регулюють трудові та фінансові відносини. Власне, у цьому криється сутність адаптації населення до соціально-економічних труднощів. “При цьому прецедент (найчастіше негативний з погляду суспільного блага) надзви-

чайно швидко перетворюється на тенденцію, а потім і на усталений зразок поведінки. Чим вища швидкість перетворення прецеденту на зразок, тим ефективнішим є процес адаптації” [7, с. 205]. Проте феномен лояльності до існуючого соціально-політичного устрою не призвів до формування тоталітарного режиму. С.Макеєв схильний пояснювати це нерозвиненістю механізмів нагляду й контролю за зразками поведінки, неефективністю систем заохочення і покарання, що змушувало людей до пошуку альтернативних засобів досягнення легітимних цілей. Особливо це стосується людей, у яких наявні ресурси і можливості для цього. Відсутність типових ситуацій створює простір для розгортання “інституціоналізуючої дії” індивідів чи об’єднань індивідів, продукуючи нові норми і правила [8, с. 18].

Т.Заславська також зазначає, що якісна трансформація соціальних інститутів відбувається як соціально-культурний процес і тільки у випадку, коли поряд з цілеспрямованим реформуванням інституту “згори” здійснюється їх спонтанна зміна “знизу” шляхом накопичення зрушень у соціальних практиках. Відповідно, головним критерієм оцінки результатів інституціональних реальних реформ слугуватиме зміна суспільних практик [9, с. 215–216]. У нашому випадку треба брати до уваги те, що норми і закони, які встановлювалися загалом нетоталітарною політичною системою з часів незалежності, залишили доволі широкий “люфт” для вибору моделей політичної поведінки. Можливо, саме це є причиною періодичного наростання громадянської активності, яка має суттєвий вплив на інституціоналізацію політичної сфери в період соціальної аномії. Суспільно значущий підсумок функціонування інститутів, на думку Заславської, проявляється у характері (якості, ефективності) відповідних соціальних практик. Однак він визначається не тільки правилами гри, а й поведінкою гравців (соціальних акторів), яким ці правила адресовані. Останні мають не тільки свободу вибору поведінки в рамках інституціональних умов, а й можливість впливу на встановлену систему обмежень, а також її обходу чи порушення [9, с. 114]. Саме нові практики можуть показати

характер майбутніх інститутів (континуумів норм, цінностей і ролей). Таким чином, громадянські практики як укорінені та повторювані дії у процесі політичної інституціоналізації займають проміжне місце між етапом зародження випадкових дій та формуванням норм і правил, власне, соціальних інститутів.

Характер політичної інституціоналізації залежить також від типу суспільства. Демократичне суспільство передбачає найбільш оптимальне співвідношення свободи і рівності як основних цінностей. Важливими інститутами застосування свободи і втілення права у західних суспільствах є свобода слова та суд присяжних. Ці інститути сприяють громадянам бути поінформованими і набути реальний досвід громадянської участі у житті суспільства. Ключовим чинником захисту прав людей у демократичному суспільстві є ініціативні громадські організації, які стають посередниками між владою і різними прошарками населення, представляючи інтереси останніх. Мережа таких асоціацій формує громадянське суспільство. У демократичному суспільстві громадянські практики слугують “провідниками” волі основних верств населення у період між електоральними виборами. Вони врівноважують можливі соціальні конфлікти, які виникають унаслідок соціальної диференціації. Зокрема, конвенціональні форми громадянських практик забезпечують каналізацію соціальних потреб та інтересів суспільства. У випадку, коли ці потреби й інтереси не знаходять відгуку у політичній системі, неконвенціональні форми вже, напевно, збільшують шанси бути почутими. Отже, основною функцією громадянських практик у демократичному суспільстві є забезпечення рівноваги між різними соціальними групами.

Тоталітарне суспільство характеризується повним контролем держави за усіма сферами життя, ліквідацією демократичних свобод. Домінуючою формою соціальних відносин за умов тоталітаризму є насильство і мілітаризація, організовані через політичну партію, яку очолює лідер. У тоталітарному суспільстві внаслідок пропаганди заохочуються всі форми лояльності існуючому ладу. Практику-

ється тотальна мобілізація у різноманітних формах: ідеологічно забарвлені мітинги, маніфестації, судові процеси тощо. Саме мобілізація, ініційована політичним режимом, а не громадянське суспільство визначає характер перетворень.

Авторитарне суспільство на відміну від тоталітарного характеризується низькою підконтрольністю влади народу, формалізацією принципів виборності державних органів і посадовців. Нівелювання представницьких механізмів та ігнорування інтересів соціальних верств населення зумовлює низький рівень громадянської свідомості і слабкість горизонтальних зв'язків усередині суспільства. Звуження механізмів представництва інтересів населення поступається клієнтизмові як формі артикуляції інтересів. Водночас джерелом збереження такого типу суспільства є масова громадянська пасивність. У такому суспільстві не виключають опозиційних настроїв, зокрема в таких автономних від держави інститутах, як сім'я чи церква, однак набуті реальних шансів втілення вони можуть лише за умов послаблення контролю та репресій. Слід зазначити, що такі форми громадянських практик, як кооперативні практики і практики контактування, в авторитарному суспільстві існували. Зокрема, у Радянському Союзі серед подібних типів участі були: звернення до урядових і партійних посадовців; листи до газет та журналів; членство у багатьох типах організацій (різних типах студентських товариств, будинкових чи вуличних спілок, батьківських комітетів у школах, професійних спілок). Така участь переважно не стосувалася соціально-політичної сфери.

Перехідне суспільство балансує між утвердженням демократії та відступом до авторитаризму. У політичній сфері домінує патронажна політика олігархічних партійних конгломератів. Стабілізаційним чинником у перехідному суспільстві є феномен подвійної інституціоналізації. Внаслідок непослідовності та суперечності шляху до демократії виникає базисний “перехідний тип” особистості, який характеризується психологічною амбівалентністю – подвійним суперечливим ставленням до перспектив розвитку

суспільства. Домінування амбівалентного типу особистості не сприяє поширенню цінностей активізму, оскільки поряд з цими цінностями мирно співіснують цінності патерналізму. Однак вимушені трансформації зумовлюють політичні еліти лібералізувати правовий простір. За цих умов “старі” стратегії поведінки населення стають неефективними, оскільки нові правила приваблюють активних соціальних суб’єктів розширити перелік власних домагань. Виокремлюються найбільш дієві стратегії поведінки, які можуть стати визначальними у створенні соціальних інститутів. Трансформації у перехідному суспільстві відбуваються ривковоподібним чином, тобто є результатом тимчасових піднесень активності населення (цінності активізму) з подальшим пасивним сподіванням на діючу владу (прояви патерналізму). Водночас перспектива переходу такого суспільства до неамбівалентної інституціональної системи пов’язана з поширенням громадянських практик, які сприятимуть формуванню громадянського суспільства. Саме за наявності чинників, які зумовлюють громадянські практики, та відповідного ситуаційного тла можна передбачити спрямованість політичної інституціоналізації суспільства.

Зростання політичної активності переважно пов’язують із природним розвитком людської цивілізації. Думка про те, що характер політичної інституціоналізації за певних умов чи ситуацій залежить від активної верстви населення, є не нова. Власне, ще А.Турен звернув увагу на те, що в епоху модерності на перший план виходить Дієвець як втілення Суб’єкта: “Суб’єкт є волінням індивіда діяти і здобувати визнання у якості Дієвця” [10, с. 90]. Дієвець різниться від решти учасників суспільного життя своїм прагненням не зважати на усталені правила, не пристосовуватися до наявних умов, а прагне утвердити свої власні потреби. Одним із критеріїв політичної інституціоналізації суспільства С.Хантінгтон вважає охоплення згодою саме активних учасників політичної системи. Від неучасників або від тих, хто бере участь у функціонуванні системи лише спорадично і маргінально, згоди не потрібно [11, с. 41].

Концепцію соціального впливу активної меншини вперше запропонував С.Московічі, який лабораторно довів феномен конформності “більшості” за умов наполегливого впливу “меншості”. Проблема співвідношення між психологічними переживаннями, мотивами (настановами, цінностями, переконаннями тощо), з одного боку, та практичною поведінкою – з другого, виокремлює активну меншість, тобто тих індивідів, у яких політичні настанови проявляються на поведінковому (конативному) рівні. Йдеться про поведінковий акт, який відмінний від вербальних проявів. Це дія, що спрямована на соціальні об’єкти і певним чином змінює ситуацію. Наводячи приклад жовтневих подій 1993 р. у Москві, Дилігенський вирізняв активну меншість, яка прийшла захищати демократію, та пасивну більшість, яка співчувала біля телевізорів і радіоприймачів [12, с. 174]. Дослідники звертають увагу на вирішальну роль мобілізації волонтерів у багатьох президентських кампаніях, зокрема, такі технології були успішно застосовані під час президентської кампанії 2004 р. в Україні, у виборчій кампанії Б.Обами в 2008 р. у США.

Початковий етап трансформації пострадянського українського суспільства, який характеризувався деінституціоналізацією залишків радянської політичної системи з поступовим згасанням політичної активності, актуалізував уміння політичної еліти унеможливити соціальні конфлікти і конфронтацію різних політичних сил. Звідси, дослідження інституціоналізації політичної сфери цього етапу трансформації доцільне через звернення уваги на феномен розподілу сфер впливу між елітами, який певною мірою пояснює існування соціального порядку в українському суспільстві, та соціальна адаптація населення до кризових умов.

Натомість етап суспільних перетворень, за якого відбулося становлення подвійної інституціоналізації, виокремив аномічну деморалізованість населення, яка сприяла одночасному існуванню регулятивних механізмів старих і нових інститутів. Стабільність суспільства забезпечувалася завдяки тому, що не відбулося конфлікту легітим-

ності старих і нових інститутів. Це стало можливим тому, що страх комуністичного реваншу стримував активність прихильників нових інститутів, а часткове збереження соціальних ролей та і позицій, що відповідали старим інститутам, нівелювало можливі деструктивні дії прихильників реставрації. Тому методологія дослідження цього етапу трансформації потребує дослідження поведінкового аспекту легітимності державних інститутів і соціально-політичного устрою, процесів регіоналізації та її чинників, підтримки різновекторних стосовно розвитку України політичних сил та політичних лідерів.

Той факт, що напередодні помаранчевої революції соціологічні дослідження фіксували суттєве підвищення рівня життя і соціального самопочуття більшості населення з одночасним наростанням орієнтацій на активний протест, свідчить про те, що даний етап трансформації вирізняється підвищенням ролі поведінкової суб'єктності населення України. Очевидно, що назріла потреба звернення уваги на питання, яким чином громадсько-політична поведінка пов'язана з соціальними і політичними змінами. У нашому випадку потрібно орієнтуватися на суб'єктів, які виявляють політичну активність. І хоча питома вага суб'єктів-"активістів" невелика, проте значущою є їхня соціальна функція. "Активісти" є не стільки джерелом формування громадської думки щодо певної соціальної проблеми, скільки своєю активною позицією можуть функціонально впливати на схвалення чи спротив щодо неї. Саме "діяльнісна" функція "активістів" ставить питання про прогностичну вартість певної соціально-політичної проблеми. Тому позиція "активістів" є змістовним показником можливого "наповнення" неінституціоналізованого соціального простору.

Ґрунтування методології дослідження політичної інституціоналізації на основі реальних дій індивідів, а саме через здійснення громадянських практик населення буде корисним для продукування адекватного знання про транзитні суспільства. Принаймні запропонований підхід може стати підґрунтям для розробки технології фіксації емпіричних ознак процесу інституціоналізації. Застосування

такої процедури дослідження дасть змогу спробувати виявити істинне соціальне знання про закономірності функціонування новостворених держав.

Література

1. The Oxford Handbook of Political Institutions / R.A.W.Rhodes, Sarah A. Binder, Bert A. Rockman. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – 816 p.
2. Гидденс Э. Устроение общества : Очерк теории структуры / Э.Гидденс. – М. : Академический Проект, 2003. – 528 с.
3. Дилигенский Г. Политическая институционализация в России: социально-культурные и психологические аспекты / Г.Дилигенский // Мировая экономика и международные отношения. – 1997. – № 7. – С. 5–12.
4. Заславская Т.И. Социетальная трансформация российского общества : Деятельностно-структурная концепция / Т.И.Заславская. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Дело, 2003. – 568 с.
5. Визенталь Г. Политическая организация маловероятного : трансформация социализма и уроки для социальных наук / Г.Визенталь // Повороты истории. Постсоциалистические трансформации глазами немецких исследователей: в 2 т. Т. 2. – СПб.; М. ; Берлин : Европейский университет в Санкт-Петербурге : Летний сад : Berliner Debatte Wissenschaftsverlag, 2003. – С. 411–444.
6. Норт Д. Институція, інституційна зміна та функціонування / Д.Норт. – К. : Основи, 2000. – 198 с.
7. Гарань О. Політико-державні перетворення в Україні / О.Гарань, С.Макеєв // Політичні і економічні перетворення в Росії і Україні. – М. : Три квадрати, 2003. – С. 177–211.
8. Макеєв С. Соціальні інститути : класичні тлумачення і сучасні підходи до вивчення / С.Макеєв // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 4. – С. 5–20.
9. Заславская Т.И. Современное российское общество : Социальный механизм трансформации : учеб. пос. / Т.И.Заславская. – М. : Дело, 2004. – 400 с.
10. Турен А. Повернення Дієвця / А.Турен. – К. : Альтерпрес, 2003. – 320 с.
11. Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах / С.Хантингтон. - М. : Прогресс-Традиция, 2004. – 480 с.
12. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология / Г.Г.Дилигенский. – М. : Новая школа, 1996. – 352 с.